Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

पंचायतराज प्रणाली - भारतीय लोकशाहीचा गाभा

डॉ. साबळे तेजराव गोपीनाथ
राज्यशास्त्र विभाग,
प्रगती कला व विज्ञान महाविद्यालय सिल्लोड
ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद
मो. नं. 940312292 tejassable1974@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही ही केवळ निवडणूकांपुरती मर्यादित नाही, तर ती एक सतत चालणारी, स्थानिक लोकांच्या सहभागावर आधारित व्यवस्था आहे. या लोकशाहीच्या गाभ्यात "पंचायतराज" ही संकल्पना विशेष महत्त्वाची आहे. पंचायतराज ही भारतीय परंपरेतील एक प्राचीन संस्था असून तिचा उल्लेख ऋग्वेदात सुद्धा सापडतो. तथापि, आधुनिक भारतात या संस्थेला नवे स्वरूप आणि संविधानिक मान्यता मिळाली ती १९९२ मध्ये ७३व्या घटनादुरुस्तीने. या संकल्पनेचा उद्देश म्हणजे सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे, नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देणे आणि खऱ्या अर्थाने "जनतेचा शासन" घडवणे. या लेखात पंचायतराज व्यवस्थेचा इतिहास, घटनात्मक महत्त्व, रचना, उद्दिष्टे, कार्यपद्धती व आजच्या काळातील तिच्या अडचणी आणि शक्यता यांचा सैद्धांतिक अभ्यास करण्यात येणार आहे. या संस्थेमुळे भारतीय लोकशाही केवळ संकल्पनेत न राहता, ती घरोघरी पोहोचलेली कृतीशील हकीकत बनली आहे.

१. पंचायतराज व्यवस्थेचा ऐतिहासिक पायाभूत विचार

भारतामध्ये ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना फार जुनी आहे. प्राचीन काळी गावांची स्वशासनपद्धती होती जिथे गावकऱ्यांनी मिळून महत्त्वाचे निर्णय घेत. अशा स्वायत्त गावी 'पंच' किंवा ग्रामसभा कार्यरत असे. महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्यलढ्यात ग्रामराज्याचा विशेष प्रचार केला. त्यांच्या मते, "भारताचे खरे स्वातंत्र्य तेव्हाच साध्य होईल जेव्हा प्रत्येक गाव स्वतःचे सरकार बनवेल." त्यामुळेच त्यांनी ग्रामस्वराज्य हे स्वातंत्र्याचं अंतिम रूप मानलं.

२. घटनात्मक अधिष्ठान – ७३वी घटनादुरुस्ती

१९९२ साली भारतीय संविधानात ७३वी घटनादुरुस्ती करून पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. यामुळे पंचायती केवळ प्रशासनिक यंत्रणा राहिल्या नाहीत, तर त्या लोकशाहीचे संवैधानिक स्तंभ बनल्या.

या सुधारणेमध्ये काही महत्त्वाचे घटक आहेत:

तीन स्तरीय रचना – ग्रामपंचायत (गाव पातळी), पंचायत समिती (तालुका), जिल्हा परिषद (जिल्हा पातळी)

ग्रामसभा – सर्व प्रौढ मतदारांची सभा जी थेट सहभाग साधते

नियमित निवडणुका – पंचायतीच्या निवडणुका दर ५ वर्षांनी अनिवार्य

महिलांसाठी आरक्षण – किमान ३३% जागा महिलांसाठी राखीव

वित्तीय स्वायत्तता – स्थानिक कर व अनुदान प्राप्त करण्याचा अधिकार

३. पंचायतींची उद्दिष्टे व कार्यपद्धती

पंचायतींचे मुख्य उद्दिष्ट आहे स्थानिक पातळीवर नागरिकांच्या गरजा ओळखून त्या सोडवणे. त्या ग्रामविकासासाठी विविध योजना राबवतात जसे की:

स्वच्छता, पाणीपुरवठा, रस्ते बांधणी

शिक्षण व आरोग्य सुविधा

महिला व बालकल्याण

ग्रामविकास योजना, मनरेगा सारख्या रोजगार योजना

या सगळ्यांमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग असतो. पंचायत सदस्य हे गावातील लोकांमधून निवडले जात असल्याने, प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनतो.

४. सशक्त लोकशाहीसाठी पंचायतींचे महत्त्व

पंचायती हा लोकशाहीचा पहिला स्तर आहे. लोकशाही हे केवळ मतदानापुरते मर्यादित न राहता, ती लोकांच्या दररोजच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आवश्यक आहे.

पंचायती लोकशाही मूल्यांना ग्रामपातळीवर मूर्तरूप देतात:

निर्णयात थेट सहभाग

महिलांचा आणि मागासवर्गीयांचा राजकीय सक्षमीकरण

विकेंद्रित निर्णय घेण्याची प्रक्रिया

जवळचा आणि प्रभावी प्रशासन

महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेचा मूळ गाभा या पंचायतीतच साकारतो.

५. अडचणी व मर्यादा

पंचायतराज यंत्रणा असूनही अनेक अडचणी आजतागायत कायम आहेत:

राजकीय हस्तक्षेप: स्थानिक नेत्यांच्या माध्यमातून पंचायतींवर वरून दबाव

आर्थिक अपुरेपणा: निधी मिळतो पण तो वेळेवर व पुरेसा मिळत नाही

अधिकारांची मर्यादा: अनेक वेळा पंचायत समित्यांना निर्णायक अधिकारच नसतात

प्रशिक्षणाचा अभाव: निवडून आलेले सदस्य अनेकदा अशिक्षित किंवा प्रशिक्षण न घेतलेले असतात

महिलांचा सहभाग फक्त नावापुरता: आरक्षण असूनही निर्णय प्रक्रियेत महिला मागे

६. सुधारणा व शक्यता

पंचायतींच्या प्रभावीतेसाठी काही उपाय आवश्यक आहेत:

स्थिर आर्थिक पाठबळ देणे

लोकसहभाग व पारदर्शकता वाढवणे

तांत्रिक प्रशिक्षण, ई-गव्हर्नन्सचा वापर

महिलांचा सक्रीय सहभाग वाढवणे

सामाजिक लेखापरीक्षण (social audit) नियमित करणे

राज्य सरकारांनी पंचायतींच्या निर्णयक्षमतेवर विश्वास दाखवून, त्यांच्या अधिकारांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

पंचायतराज ही भारताच्या लोकशाहीची खरी ओळख आहे. ही व्यवस्था म्हणजे केवळ एक प्रशासनिक यंत्रणा नाही, तर ती एक लोकशाही संस्कृती आहे. या व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील नागरिकांना आपली मतं व्यक्त करता येतात, आपले प्रश्न मांडता येतात, आणि सरकारच्या निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभागी होता येते. पंचायती ह्या ग्रामीण भारताला स्वयंपूर्ण बनवतात आणि एक खऱ्या अर्थाने खालून वर लोकशाही घडवतात. भविष्यात पंचायतींना सशक्त बनवणे हे केवळ विकासाचे साधन नसून ते भारतीय लोकशाहीच्या टिकावाचे आश्वासन आहे. गांधीजींचं स्वप्न, "गावांचे सशक्त, स्वावलंबी राज्य" हे जर पूर्ण करायचं असेल, तर पंचायतींचा सैद्धांतिक अभ्यास आणि त्याचे सशक्तीकरण अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. भारताची राज्यघटना – डॉ. बी. आर. आंबेडकर, संविधान सभा वादविवाद

2. पंचायतराज व्यवस्था – डॉ. यशवंत पाठक, दृष्टिकोन प्रकाशन, पुणे

3. ग्रामस्वराज्य व महात्मा गांधी – डॉ. शैलजा भालेराव, गांधी अध्ययन केंद्र

4. स्थानीय स्वराज्य संस्था व त्यांचे प्रशासन – डॉ. पी. एन. गावडे

5. 73 वी घटना दुरुस्ती – अभ्यास आणि विश्लेषण, भारत सरकार प्रकाशन

6. भारतीय लोकशाही: ग्रामीण स्तरावरील वास्तव – डॉ. किरण सावंत, यशोदा प्रकाशन

7. पंचायती व महिला: एक अभ्यास – डॉ. मंजिरी देशपांडे, प्रगती प्रकाशन